

KERTÉSZ ISTVÁN

A MAKEDÓN KIRÁLYI HÁZ ÉS OLYMPIA KAPCSOLATAI (I. ALEXANDROSTÓL II. PHILIPPOSIG)

Amikor a Kr. u. 2. századi ékesszóló görög szónok, Aelius Aristeides „Róma magasztalása” című beszédében Nagy Sándort, a makedónok világhódító királyát „a királyságért folytatott küzdelem kiemelkedő agónistésének” (bajnokának) nevezte,¹ az agónistés kifejezés alkalmazásával valószínűleg tudatosan utalt arra a tényre, hogy a legkiemelkedőbb makedón uralkodók egyben kiváló sportemberek is voltak. A sportpályán való helytállás mindig politikai eszköz is volt ahhoz, hogy a félig barbárnak tekintett makedónok² sikeresen integrálódjanak az „igazi” görögök közé. A makedón királyi család élen járt abban, hogy népe felzárkózását a klasszikus görögséghez egyebek mellett az Olympiával való kapcsolat erősítése révén segítse elő. Persze ez a törekvés nem volt egyoldalú. A Kr. e. 5. század elején kezdtek magukat helléneknek nevezni azok a görögök, akik készen álltak arra, hogy városállamaikat és tartományaikat megvédjék a fenyegető perzsa támadással szemben.³ Tehát a hellén elnevezést megszorító értelemben is alkalmazták, amennyiben bizonyos körülmények között csak a honvédő háború résztvevőit nevezték így. Érdekes módon az ilyen hellének döntő többsége azok közül a görögök közül került ki, akik rendszeresen versenyeztek Olympiában. Következésképp a Kr. e. 5. század elején hellének lenni és olympiai versenyzőként fellépni sok esetben ugyanazt jelentette. Így amikor a történettudományban hagyományos felfogás szerint Kr. e. 500 körül a makedón királyi dinasztia tagja, Alexandros megjelent Olympiában, hogy részt vegyen a stadionfutók versenyén, ő ezzel nemzetsége görög mivoltát igyekezett demonstrálni.⁴ Ehhez hozzá kell tennünk, hogy a játékok szervezői pedig azért engedélyezték indulását a versenyen, mert ők meg a hellének számát akarták növelni a veszélyes politikai helyzetben.

A történelmi helyzet jobb megértéséhez tudni kell, hogy Kr. e. 5. század első harmadában, amikor a hódító perzsák elleni görög koalíció szerveződött, és a perzsa ellenes görögök magukat helléneknek kezdték nevezni, akkor ennek azzal is jelét adták, hogy az olympiai versenyzőket utóbb hellanodikai, vagyis „hellénbírák” elnevezéssel illették.⁵ Ez nyelvileg támasztja alá azt a tényt, hogy harcolni a perzsák ellen és versenyezni Olympiában egymással összefüggő dolgok voltak. Csakhogy a katonai potenciál és főként a lovasság tekintetében igen erős Makedónia hajlott arra,

hogy a perzsák szövetségese legyen, Thesszália és a szicíliai Szürakuszai pedig arra, hogy harc nélkül behódoljon. Ezeket a peremgörögöket az olympiai játékok szervezői Olympiába akarták csalogatni, hogy előbb az olympiai mozgalomba, majd a perzsák ellen formálódó koalícióba integrálják őket.

Alexandros szereplése Olympiában tehát mind a jelentkező, mind a fogadó fél érdekének megfelelt. Hérodotos történetíró számol be arról, hogy – mivel csak szabad görög polgárok vehettek részt a játékokon, és a makedónok görög mivoltát még eddig nem ismerték el – Alexandrosnak meg kellett győznie a versenybírákat görög származásáról. Ennek érdekében előadta, hogy ősei Héraklés ükunokájától, Téménostól származnak, így végső soron Héraklésen keresztül maga a főisten, Zeus tekinthető ősatyjuknak. Ezt az igazolást a versenybírák örömmel elfogadták. A stadionfutók versenyén azután Alexandros, mint Hérodotos írja: „a győzteszel azonos eredménnyel ért célba”, vagyis szoros második lett – de ez az értelmezés vitatott.⁶ Ettől kezdve már senki sem vonta kétségbe azt, hogy a makedónok királyai is görögök.

A görög–perzsa háború európai harcai során Alexandros sokáig a perzsákat segítette, de 479-ben átpártolt a perzsa ellenes koalícióhoz, és emiatt is kiérdemelte az ókori utókortól a philhellén⁷ elnevezést. A később, Nagy Sándor és utódai idején a Közel- és Közép-Keletet hellénizáló, vagyis a görög és keleti civilizációs értékeket egymással vegyítő makedónok az ő uralodása alatt vették át a görög nyelv használatát, kezdték a görög mintájú városokat építeni, saját pénzt verni, és a betelepült hellének katonai tapasztalatait felhasználva gyalogos katonáikat phalanxokba szervezni.⁸ Az a király tehát, aki a makedónok közül elsőként jelent meg Olympiában, kezdetben még csak a versenyen való részvételével, később viszont intézkedései sorozatával igazolta hellén mivoltát. Ezt a tényt a csak hellén sporthősök dicsőségét zengő ódaköltő, Pindaros is megerősítette, aki egy töredékesen fennmaradt versében a makedón király valamelyik nagy pánhellén versenyen elért sportsikerét örökítette meg.⁹

A makedónok, thesszáliaiak és szicíliai görögök Olympiába csábításának szándéka jegyében változott meg ez idő tájt véleményünk szerint az olympiai játékok programja is. Mivel ezek a népek igen fejlett lótenyésztéssel és lovas harcászattal rendelkeztek, a szervezők olyan versenyszámokat iktattak a programba, amelyek speciálisan az ő számukra ígértek sok sikert. Kr. e. 500-ban rendezték meg először az apénét, vagyis a kettes öszvérfogatok versenyét és 496-ban a kalpét, a kancafuttatást, ahol a célegyenesben a lovas leugrik lováról, és annak kantárszóját fogva együtt futnak be a célba. Csak az apéné győzteseiről van egy szegényes listánk, de az igazolja, hogy e versenyszám valóban a felsorolt népeknek hozott sikert. Kr. e. 444-ben azu-

tán mindkét versenyszámot örök időkre törölték, mivel addigra már a peremgörögök is átvették a centrális görögség civilizációját és sport gyakorlatát. Ekkor már nem volt indokolt csak nekik sikert hozó versenyszámokat a programban tartani.¹⁰

Alexandros olympiai szereplésének Hérodotosi leírása számos problémát vet fel. Mi e helyen csak az olympiai látogatás időpontjának tisztázását tűztük ki célul, és nem foglalkozunk a „holtversennyel” kapcsolatos görög kifejezés értelmezési problémáival, sem pedig a Temenostól történő származtatás kronológiai kérdéseivel.¹¹ N. G. L. Hammond és Ap. Dascalakis, akik fő vonalaiban elfogadják Hérodotos leírását, I. Amyntas és a perzsák kapcsolatfelvételétől kezdve az események következő kronológiáját feltételezik: Kr. e. 512: I. Amyntas behódol a perzsáknak (Alexandros, a fia ekkor 15–18 éves); 510 körül Gygaia, Alexandros húga férjhez megy Bubaréshez, Megabazos fiához, a perzsa arisztokratához; 498 körül I. Amyntas meghal, és Alexandros kerül trónra (Hammond 495, Kalléris 494 körülre teszi Alexandros trónra lépését); 496: I. Alexandros látogatása Olympiában (ekkor 31–34 esztendő, ezért Dascalakis még egy korábbi időpontot sem tart kizártnak).¹²

R. M. Errington jogosan bírálja ezt a kronológiát.¹³ Annak alapján, hogy Hérodotos Mardonios 492-es hadjáratának egyik következményeként említi Makedónia behódolását a perzsáknak,¹⁴ és ezzel önmagával is ellentmondásba keveredik, arra a jogos következtetésre jut, hogy I. Amyntas korábban nem adott földet és vizet I. Dareiosnak, mivel kétszeri behódolásnak nem lett volna értelme. Így nyugodtan elvethetjük a perzsa követek 512-es látogatásának történetét az azt követő szép mesével együtt. E mese szerint a női ruhába öltözött ifjú Alexandros társaival együtt legyilkolta az illetlenül viselkedő perzsa követeket. Gygaiát pedig a halottak utáni nyomozást vezető Bubarés megnyerése végett adták nőül az utóbbihoz.¹⁵ Errington úgy gondolja, hogy miután 498 körül I. Amyntas meghalt, I. Alexandros adta a satrapa családból származó Bubaréshez feleségül saját húgát, tehát ez a házasság a 492-es behódolást követte. Ezt a feltételezést látszik alátámasztani az az adat, hogy Xerxés 480-as támadása előtt Bubarés vezette az Athosnál a csatornaásási munkálatokat.¹⁶ Nem valószínű, hogy ha 510 körül vette nőül Gygaiát egy fontos megbízatás birtokában, akkor három évtized múlva még mindig aktív szerepet vállalt volna. Következésképp az az I. Alexandros, aki a perzsákkal együttműködve sokszorozta meg országa területét a 490–480-as években,¹⁷ nyilvánvalóan nem ment 496-ban Olympiába. Annál indokoltabb volt ezt tennie 479 után.

A perzsák Plataiainál bekövetkezett vereségét követően a makedón király látványosan szakított addigi perzsabarát politikájával. Meghódította Kelet-Mygdonia, Kréstónia és Bisaltia tartományokat, amelyekben a per-

zsáknak behódolt thrákok éltek.¹⁸ Politikailag ekkor volt indokolt az, hogy Olympiába ment, és ott hellénnek ismertette el magát. Ezzel akarta feledtetni, hogy – mint Errington írja: „The Philhellene Alexander was... the first European Greek ruler of importance to betray the Greek cause.”¹⁹

Errington nem jelöl meg pontos dátumot Alexandros olympiai szereplésére, de azt mindenképpen 479 utánra teszi. E. Badian úgy gondolja, hogy I. Alexandros megjelenése Olympiában 476-ra tehető: „The date is not attested, but 476 the first opportunity after the war, seems a reasonable guess.”²⁰ A továbbiakban néhány érveléssel kívánjuk alátámasztani ezt a vélelmenyt.

Hérodotos a versenybírákra a Hellanodikai terminus technicust alkalmazza.²¹ Amint azt J. Ebert és P. Siewert kimutatták, a Kr. e. 6. sz. végén az olympiai versenybíró titulusa még a diaitater vagy diaitetés volt.²² Ugyanakkor 480 körülre teszik a Hellanodikas elnevezés bevezetését, és nem tartják lehetetlennek a 476-os dátumot sem.²³ Ha tehát Hérodotos nem követ el anakronizmust a bírák megnevezésénél, akkor szóhasználata alátámasztja azt a vélekedést, hogy I. Alexandros 476-ban látogatott először Olympiába.

A 476-os olympiai játékoknak Ulrich Sinn kiemelkedő jelentőséget tulajdonít: „Die ersten olympischen Wettkämpfe nach dem Ende der Perserkriege sind von den Griechen im Jahre 476 v. Chr. bekanntlich als eine fulminante Siegesfeier begangen worden.”²⁴ Ugyancsak Sinn idézi F. Jacobyt, aki szerint a 472-ben bevezetett új ünnepi rend gondolata is 476 „győzelmi Olympiáján” született meg.²⁵ Ezt támasztja alá U. Sinn könyvének 7. fejezete is, amelynek címe: „Das Jahr 476 v. Chr. – Die Geburtsstunde einer Olympischen Idee”²⁶ A 476-os esztendő szülte Sinn szerint a Zeus-templom tervét is. A 450-es évek felépített szentély nyugati oromzatának főszereplője Apollón, keleti homlokzatának központi alakja Zeus, míg a metópék Héraklés tetteit örökítik meg. Mint Sinn felhívja rá a figyelmet, ezek az istenek vettek részt Pindaros szerint az olympiai szent körzet megalapításában.²⁷ Ezek után nyilvánvaló, hogy I. Alexandros olympiai látogatása és ott éppen az említett istenségek közül kettővel való rokonságának bemutatása propaganda szempontból a legjobbkor történt – ha valóban 476-hoz köthető. És az is érthető, hogy bemutatkozásának apologetikus jellege volt. Miután évekig a perzsák oldalán harcolt, jogos igényként merült fel vele szemben, hogy bizonyítsa hellén származását.

Dascalakis egyik fő érve Alexandros olympiai útjának korábbi időpontra datálásához a király életkora. De ha eltekintünk Alexandros és a perzsa követek 512-es konfliktusának romantikus történetétől, akkor egyáltalán nem kell a király születését az 530–520-as évek fordulójára tennünk. Annál is inkább, mert 454 körül fejezte be uralkodását. Még akkor is szép életkort ért meg, ha körülbelül 20 évesen jutott trónra. Ha ezt feltételezzük, akkor

476-ban 40-es éveinek elején járt, vagy ha Hammond és Kalléris véleményét vesszük figyelembe trónra jutása évéről, akkor esetleg 30-as éveinek végén. A spártai Hippostenés, a krotóni Milón, a thasosi Theagenés hasonló korban lettek olympiai győztesek.²⁸ És mint N. B. Crowther megjegyzi: „Perhaps all these athletes competed later than their last known victory.”²⁹ Igaz, a futásban inkább jellemző a fiatalon elért győzelem, de hát Alexandros nem is nyert. Ha valós a híradás, hogy utóbb pentathlonban győzött, az megegyezne azzal a tapasztalattal, hogy korábbi jó futók idősebb korokra sikeres pentathlonistákká váltak.³⁰

Összegezve az eddigieket, úgy gondoljuk, I. Alexandros 476-ban járt először Olympiában. Sikeresen használta ki az ekkor rendezett verseny rendkívüli atmoszféráját és politikai jelentőségét ahhoz, hogy személyét és dinasztiáját hellénnek ismertesse el. Célja tehát elsősorban politikai jellegű volt, és e cél elérését az a tény sem gátolta, hogy nem lett bajnok.

A saját népe hellénizálását a Kr. e. 5. század első felében sikeresen megkezdő I. Alexandros után a Kr. e. 413/412 és 400/399 között uralkodó I. Archelaos folytatta Makedónia és Olympia jó kapcsolatainak ápolását. Ez a király a peloponnésosi háború utolsó szakaszában építtette fel az új makedón fővárost, Pellát, ahol a háborús szenvedések elől menekülő művészeknek és tudósoknak, így például a drámaíró Euripidésnek is menedéket nyújtott. A görög kultúra szeretetétől áthatott uralkodó az Olympos-hegy lábánál fekvő Dion városában Olympia néven ünnepet alapított az Olymposi Zeus és a Múzsák tiszteletére, és a kilencnapos ünnepegsorozat részeként itt sportversenyeket bonyolítottak le. A sportot kedvelő Archelaos abban is követte nagyatyját, I. Alexandrost, hogy négyesfogatával részt vett a 408-as olympiai játékokon, ahol sikerült győzelmet aratnia, és ezenkívül nyert Delphoiban is.³¹

E. N. Borza határozottan hiteltelennek tartja az Archelaos olympiai szerepléséről szóló híradást, és mivel I. Alexandros olympiai versenyzésének hagyományát is elveti, megállapítja: „It seems that no Macedonian king before Philip II participated in panhellenic games.”³² E. Badian árnyaltabban fogalmazva ezt írja az Archelaos olympiai győzelmét megörökítő forrásról: „...only a late and unreliable record of an Olympic victory by Archelaus, which is difficult to accept.”³³ N. G. L. Hammond viszont nem kétli a győzelmi híradás hitelességét.³⁴

Azt sem Borza, sem Badian nem vonja kétségbe, hogy Archelaos Dionban valóban alapított úgynevezett olympiai játékokat. Csakhogy számukra ez annak bizonyítéka, hogy a királyt nem engedték részt venni az Olympiában rendezett játékokon, ezért volt kénytelen létrehozni „his own Olympic festival – or <counter Olympics>.”³⁵ Valóban erről lett volna szó? Szerintünk lehetséges, hogy Archelaos azt tette, amit Nagy Sándor halála

után a hellénisztikus monarchák és városok is megtettek, mikor olyan versenyjátékokat alapítottak, amelyeknek szabályai megegyeztek az olympiai szabályokkal. Az ilyen isolympios agón egyik legszebb példája a pergamoni Niképhoria volt.³⁶ Isolympios agónt alapítani azonban nem azok szoktak, akiket kizártak az olympiai játékokon való részvételből. Éppen ellenkezőleg. Ez a kezdeményezés az olympiai eszme elterjesztését célozta, és általában azoktól indult ki, akik vagy maguk, mint Archelaos, vagy akiknek ősei – a pergamoni Niképhoriát alapító II. Eumenés esetében nagyatyja, Attalos – olympiai győztesek voltak.³⁷ Mi tehát úgy véljük, hogy a népe hellénizálásának folyamatában I. Alexandrost követő uralkodó abban is folytatta a nagyapja által megkezdett hagyományt, hogy versenyzett Olympiában, és egy isolympios agón alapításával hozta közelebb népéhez Olympia szellemiségét.

Az I. Archelaos halálát követő fél évszázad számos keserűséget hozott a makedón népnek. Vad ellenség dúlta fel több ízben is az országot, és hét uralkodója közül öt erőszakos halállal végezte életét.³⁸ Eközben a három görög nagyhatalom, Athén, Spárta és Thébai évtizedes háborúkkal küzdött a Hellász feletti főhatalom megszerzéséért, és e hiábavaló küzdelem kimerítette a görögség anyagi tartalékait.³⁹ A szétesés széléig sodródó Makedóniát a Kr. e. 4. század nyolcadik makedón királya mentette meg a pusztulástól. II. Philippos volt az, aki hatalmas energiával és remek politikusi-hadvezéri tehetségével újjászervezte országát, és azután a saját uralma alatt egyesítette a belháborúkban megrokkant görögséget. Teljesen indokolt, hogy ezt a királyt manapság a történettudomány világhódító fiával, Nagy Sándorral egyenrangúnak értékeli.⁴⁰

II. Philippos Kr. e. 360/359 és 336 közé eső uralkodása az Olympiával hosszú ideje szünetelő kapcsolatok újjáéledését is jelentette. Ennek oka alapvetően az volt, hogy Philippos sportemberként is kiemelkedett. Polyainos történetíró egyik anekdotájában az atléta király jelenik meg előttünk. Az uralkodó Ménégetés pankrationistával küzd a birkózótéren, majd amikor zsoldot követelő katonái körülveszik, hirtelen elhatározással átrohan közöttük, beleugrik egy úszómedencébe, és az őt oda is követő Ménégetés arcát úszás közben lefröcsköli. A katonák előbb nevetnek, majd megunva a látványosságot, szétszélednek. Ezt az esetet a király állítólag sokáig emlegette, büszkén arra, hogy milyen ravaszul oszlatta el katonái elégedetlenségét.⁴¹

Philippos tehát kedvelte a küzdősportot, és jól tudott úszni. Sok tekintetben hozzá hasonlító fia, Alexandros – mint Plutarchos megjegyzi – pedig gyors lábú volt. A boiótiai történetíró szerint barátai egyszer megkérdezték Alexandrost, nem volna-e kedve részt venni az olympiai futóversenyeken? A válasz az volt, hogy igen, de csak akkor, ha versenyzőtársai is királyok lesz-

nek.⁴² Philippos olympiai sikerei azt mutatják, hogy ő nem volt ennyire válogatós.

Mint azt számos harctéri sebesülése bizonyítja – elveszítette jobb szeme világát, eltörte a kulcsontját, megnyomorította a kezét és az egyik lábát –, Nagy Sándor atyja fizikai képességeivel egyenrangú pszichikai adottságokkal is rendelkezett, hiszen nem kerülte el a veszélyeket.⁴³ Testi és lelki értékei, párosulva a hadművészet iránti lelkes érdeklődésével, együttesen avatták őt az antikvitás egyik legnagyobb hadvezérévé.⁴⁴ Egészen természetes, hogy egy ilyen uralkodó hadserege újjászervezését is katonái fizikai állapotának módszeres fejlesztésével kezdte. Megtiltotta, hogy harcosai vonulás közben kocsira üljenek. Egy lovas nem tarthatott több lovászt maga mellett, és tíz gyalogos vehette igénybe egyetlen csatlós segítségét. Ha hosszabb út állt a sereg előtt, a katonáknak harminc napra elegendő lisztet is magukkal kellett vinniük a szokásos felszerelésen kívül.⁴⁵

Mint Polyainos említett anekdotája mutatja, a sportolás kitöltötte a király szabadidejének egy részét, és minden bizonnyal ez így volt a harcosok esetében is. A források révén jobban ismert Alexandros (Nagy Sándor) keleti hadjárata idején mindenestre volt idő a fizikai rekreációra. Perdikkas és Krateros, Alexandros közvetlen környezetének tagjai, az író Athénaios szerint egy stadion hosszúságú (kb. 175 m) terület befedésére alkalmas kecskebőrt és mállásállatokkal elegendő homokot vitettek magukkal, hogy a pihenők idején hordozható birkózóteret alakíthassanak ki. Mindkét katonai vezető az ógörög író megfogalmazása szerint philogymnastés (a gimnasztika kedvelője) volt, és költséget nem kímélve gondoskodtak sportolási igényeik kielégítéséről. Az ugyancsak a vezető arisztokraták közé tartozó Leonnatos tevéssel szállítottatott magának egyiptomi homokot tornagyakorlataihoz.⁴⁶ Joggal gondolhatjuk, hogy a katonaélet többi területéhez hasonlóan Nagy Sándor hadinépe a sportolásban is követte Philippos seregének példáját, amint arra Strabón is rámutat.⁴⁷

II. Philipposnál a sport nemcsak a magánélet, hanem a nagypolitika részévé is vált. Felismerte a sikeres olympiai versenyzés politikai előnyeit, és azt, hogy az Olympia feletti hegemonia hatékonyabbá teszi a görögség saját uralma alatti egyesítésére irányuló törekvéseit.⁴⁸ Kr. e. 356, 352 és 348 során a különböző lovasversenyeken aratott olympiai győzelmei markánsan domborították ki azt az igényt, hogy méltó legyen a makedón lovas hagyományokhoz és saját nevéhez egyaránt.⁴⁹

A Lexikon of Greek Personal Names kötetei a római kor előtti időszakból 549 Philippos nevű embert sorolnak föl.⁵⁰ A 'philos' szót tartalmazó nevek közül a 'Philippos' (Lókedvelő) népszerűségét tekintve a második helyen áll a 'Philon' (alapszó: 'philos' = szeretett, kedves, barátságos) mögött. Heikki Solin a 'Philippos' név attikai népszerűségét az archaikus és

klasszikus korban (Kr. e. 8–4. sz. első fele) a lótenyésztés jelentőségével magyarázza, és későbbi népszerűtlenségének okát a II. Philippos iránti ellenszenvvel indokolja.⁵¹

Ilyen aspektusból szemlélve Philippos olympiai győzelmeit, azokban név és teljesítmény tökéletes harmóniáját láthatjuk. Nagy Sándor is komolyan értékelt atyja lovasgyőzelmeit, és kitüntette figyelmével azokat az atlétákat, akik Philippossal egy időben nyerték el a koszorút. A Pellénéi Chairón négy olympiai birkózó elsősége közül hármat akkor ért el, amikor Philippos is bajnok lett. Utóbb Nagy Sándor – ezt honorálva – Pelléné tyranosává emelte a kiváló sportembert.⁵² A thébai Dionysodóros a 352-es esztendő olympiai bajnoka volt. Hazája követeként a Kr. e. 333-as issosi csatában makedón fogságba esett, de Alexandros szabadon engedte őt „Olympiában aratott győzelme miatt”.⁵³

A háromszoros olympiai bajnok II. Philippos fiát talán atyjára való tekintettel nevezte Aelius Aristeidés „a királyságért folytatott küzdelem kiemelkedő bajnokának”.⁵⁴ Nem tekinthető véletlennek, hogy a háromszoros lovas olympiai bajnok nagyapával⁵⁵ büszkélkedő athéni Kimónt viszont Plutarchos nevezte a perzsák felett aratott katonai győzelme alkalmából „jól küzdő atlétának” (hosper athlete deinos).⁵⁶ Az antik írók stiláris megközelítése szerint az ősök sportsikerei köszöntek vissza az utód politikai eredményességében.

A lovas bajnok II. Philippos a chairóneiai csata után, amelyben legyőzte az Athén és Thébai városa által vezetett görög lázadókat, természetes szövetségesre talált az athéni Démadésben, akit sikerült Athén és Makedónia jövőbeli barátságának hívévé tenni. Démadés neves szónok és sikeres versenylótenyésztő volt, utóbb, valószínűleg Kr. e. 328-ban, olympiai bajnok is lett.⁵⁷ Ez esetben a versenylovaglás iránti közös érdeklődés termelt politikai gyümölcsöket, bizonyítva, hogy sport és politika az ókorban is összekapcsolódtak egymással.

A neve és tettei révén egyaránt a lovakhoz szorosan kötődő II. Philippos a mondabeli genealógia szerint annak a Héraklésnek a leszármazottja volt, aki megfékezte a mítikus thrák király, Diomédés féktelen paripáit. Ennek következtében – a mítoszt a görögök nagyon komolyan vették – csak az ő fia lehetett az, aki engedelmességre kényszeríthette Bukephalast, a későbbi mesék által kozmikus jelentőségűvé növelt mént (egyes források szerint kancát).⁵⁸ A Nagy Sándor ifjúkorát dicsfénybe borító történet – amelynek néhány változata szerint Bukephalas emberevő paripa volt, és Apollón jóslata szerint megszelídítőjére a világ feletti uralom várt – csak egy ilyen apa árnyékában válhatott a világhódító király életrajzának szerves részévé.

Philippos első olympiai győzelme nagyjából egybeesett Nagy Sándor megszületésével.⁵⁹ Ezért, a többszörös öröm lázában adta állítólag a király

épeirosi nejének, az eredetileg Polyxenának nevezett asszonynak az Olympias nevet.⁶⁰

Philippos jól tudta, hogy a hellénséggel könnyebben tudja elfogadtatni hatalmát akkor, ha a görög Zeus-kultusz központját, Olympiát is hegemóniája alá vonja. Ehhez azonban pusztán az ott elért lovas győzelmek nem lettek volna elegendőek. A győzelmekre szükség volt a csatatereken is, és a makedón király ezt a követelményt is teljesítette. Ha csak olympiai győzelmeinek éveit vizsgáljuk, ezek során a következő katonai sikereit sorolhatjuk: a. 356: elfoglalta Krénides és Poteidaia városokat, legyőzte az illíreket; b. 352: a Krokion-síkságon legyőzte a phókisi Onomarchost, megszerezte a hegemóniát Thesszália felett; c. 348: elfoglalta Olynthost, megszerezte a fennhatóságot a Khalidiké-félszigeten.⁶¹

Mindezeket és egyéb katonai sikereit a 338-as chairóneiai győzelem koronázta meg.⁶² Ezután már vitathatatlanul ő volt Görögország valódi ura. Az olympiai versenyeken és a harcmezőkön egyaránt diadalmas király ekkor látta elérkezettnek az időt arra, hogy az Olympia feletti hegemóniára való igényét maradandó formában fejezze ki. E cél jegyében kezdte meg a Philippeion, egy szobrokkal díszített és kettős oszlopsorral körülvett kör alakú építmény, úgynevezett tholos (kör alakú pihenőhely) építését.

Erről az emlékműről, amelynek szobrai a makedón királyi család tagjait és isteni védnökeiket ábrázolták, Hans-Volkmar Herrmann néhány mondata sokat elmond: „Von der Geschichte des Heiligtums her gesehen markiert dieser Bau, genau wie die Schlacht, die den Anlass zu seiner Errichtung gab, eine Zeitwende. Gleichviel, wie man ihn auffassen mag – als Siegesmonument, Heroon, Denkmal des Herrscherkultes oder als eine Art Schatzhaus –, entscheidend ist die hierhin sich manifestierende Durchsetzung eines Anspruch auf politische Representation auf dem heiligen Boden der Altis, wie sie in dieser Form bisher unbekannt war.”⁶³

A kívülről 18 ión oszloppal övezett Philippeion cellájában a makedón királyi család magukat Hérakléstől, Zeus fiától származtató tagjainak szobrai álltak. A Nagy Sándor által később befejezett Philippeion a Pelopion, Pelops pentagonális szentélye közelében emelkedett. Mint arra Miller hívja fel a figyelmet, talán nem volt véletlen a két szent épület közelsége.⁶⁴ Hiszen a thébai Héraklés a mítosz szerint nemcsak Philippos őse, hanem Pelops dédunokája is volt.⁶⁵ És itt válik teljessé az összefüggés. A sportember-király Philippos annak a hősnek a sírja mellé építkezett, aki a hagyományok szerint kocsiversenyen aratott győzelme révén vált az Olympiát magába rejtő Élis tartomány urává. A Pelops és Philippos közötti párhuzam egészen nyilvánvaló volt. Mindketten lovasversenyen elért győzelemmel érdemelték ki a politikai uralmat Olympia felett.

A makedónbarát athéni szónok, Isokratés⁶⁶ Philipposban látta a görög világ megmentőjét, aki szerinte egyszerre volt démotikos, politikus, stratégikos, tyrannikos. Vagyis barátja a népnek, kiváló államférfi és hadvezér, valamint uralkodásra termett egyéniség.⁶⁷ A Philippeion épülete a király új aspektusát mutatja: itt a sportember, az athlétikos férfi örökítette meg emlékét az utókor számára.

Nagy Sándor azután megkoronázta atyja művét, és új szakaszt nyitott az antik világ történelmében. A német ókortörténész, J. G. Droysen volt az, aki a 19. században megalkotta a hellénizmus fogalmát,⁶⁸ így jelölve azt a korszakot, amelyet Nagy Sándor (III. Alexandros) trónra lépésétől az önálló Egyiptom bukásáig (Kr. e. 336–30) szoktak számítani.⁶⁹ Ennek lényegét abban látta, hogy Nagy Sándor vegyíteni akarta egymással Nyugat és Kelet népeit, és ezt a keveredési folyamatot a valóságban meg is alapozta. „A Keletet és Nyugatot egymástól elválasztó korlátok ledőltek, és megnyílt az út, amely ezután a fejlődés és hanyatlás országait egymással egyesítette.” Mindezzel Alexandros véghezvitte „nagy életének leghatalmasabb tettet”. Droysen szerint Alexandros egyesítette „a görögség lobogó élni akarását, amelynek anyagra, és az ázsiai népesség halott tömegét, amelynek életre volt szüksége”. A kétféle népesség vagy lét keveredése, amely az új éra lényege volt, kihatott a történelmi lét legkülönbözőbb területeire. A világhódító halála után a Közel- és Közép-Kelet térségein „az új végre megszokássá vált”. Eltűntek a nemzetiségi ellentétek, és „az igényekben, szokásokban és nézetekben” végbement kölcsönös közeledés létrehozott egy új „társas létet”. Így joggal lehet „a hellénizmust az első világegységnek” nevezni.⁷⁰

Valóban. A hellén és keleti civilizáció legjobb értékeinek összevegyülése, amelyet Nagy Sándor hódításai tettek lehetővé, létrehozta a világtörténelem első sikeres globalizációját. Alexandros, Aristotelés neveltje világpolgár, kosmopolítés volt a szó azon értelmében, hogy a világ minden értékére nyitott volt nemzeti elfogultság nélkül. Ez jelentette egyrészt a görög értékek elterjesztését, de azt is, hogy megbecsülte és támogatta a helyi tradíciók továbbélését. A globális tisztelete és a lokális megbecsülése minden sikeres globalizáció alapja. A hellénizmus elterjedésében nagy szerep jutott a hellén sportgyakorlat, a gymnasion és az ahhoz kapcsolódó nevelési elvek népszerűsítésének. Nagy Sándor korától a keleti világ integrálása többek között a sport, kiváltképp az olympiai mozgalom segítségével ment végbe. A Kr. e. 3. századtól már három kontinens, Európán kívül Ázsia és Észak-Afrika hellén és hellénizált polgárai versengtek Olympiában és azokon a helyi játékokon, amelyeket az olympiai küzdelmek mintájára szerveztek. Makedónia és Olympia kapcsolata ekkor teljesedett ki. Nagy Sándor utódai és birodalmakat alapító egykori vezérei Olympiát a civilizált világ egyik szellemi központjává emelték, amely a mai napig sugározza magából a sport szeretetén

kívül a nemzetközi megértés, az egymás iránti tisztelet és az emberiség jövőjébe vetett hit eszméjét.⁷¹

Jegyzetek

- 1 *Aelius Aristides*, XXVI (eis Rhomen), 25.
- 2 Vö. *E. Badian*: „Greeks and Macedonians”. In: *Macedonia and Greece in Late Classical and Early Hellenistic Times*. *Studies in History of Art* 10, eds. *B. Barr-Sharrar–E. N. Borza*. Washington, D.C. 1982, 35–46.; *Ap. Dascalakis*: *The Hellenism of the Ancient Macedonians*. Thessaloniki, 1965.; *Eugene N. Borza*: „The Philhellenism of Archelaus”. In: *Ancient Macedonia. Fifth International Symposium*, Vol. 1. Thessaloniki, 1993. 237–244., ami része a szerző *In the Shadow of Olympus. The Emergence of Macedon*, Princeton 1990 c. könyve 7. fejezetének; uő. „Athenians, Macedonians, and the Origins of the Macedonian Royal House”. In: *Hesperia: Supplement XIX* (1982), 7 skk.; *Jean N. Kalléris*: *Les anciens Macédoniens. Étude linguistique et historique*. Athènes, 1988. 503–531.; *Winthrop Lindsay Adams*: „Historical Perceptions of Graeco-Macedonian Ethnicity in the Hellenistic Age”. In: *Balkan Studies* 36,2. Thessaloniki, 1995. 205–222.; *Olympia von den Anfängen bis zu Coubertin*, von einem Autorenkollektiv unter Leitung von *Joachim Ebert*. Leipzig, 1980. a „Hellenen und <Barbaren>”, c. fejezet.
- 3 *P. J. Rhodes*: ‘Panhellenism’. *The Oxford Classical Dictionary*. Revised third edition. Ed. by *Simon Hornblower* and *Antony Spawforth*. Oxford, 2003. 1106.; *P. Siewert*: „The Olympic Rules”. In: *Proceedings of an International Symposium on the Olympic Games 5–9 September 1988*. Athens, 1992. 113–117, 115.
- 4 *Hérodotos*, V, 22.
- 5 *Joachim Ebert–Peter Siewert*, „Eine archaische Bronzeurkunde aus Olympia mit Vorschriften für Ringkämpfer und Kampfrichter”. In: *XI. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia*, Berlin–New York 1999, 391–412, 400.: „Da der olympische Kampfrichter aus historischen Gründen nicht von Anfang an ‘Richter der Hellenen’ geheißen haben kann, lernen wir durch unsere Inschrift *diatater*, ‘(Schieds)Richter’, als seine ursprüngliche, schlichte Benennung kennen, die erst etwa im ersten Viertel des 5. Jahrhunderts – vielleicht im Zusammenhang mit dem antipersischen Hellenenbund oder den Perserkriegen (vgl. den athenischen <Hellenotamias>) – zum anspruchsvollen <Hellanodikien> abgeändert wurde.” Vö. *P. Siewert*: „Eine Bronze-Urkunde mit elischen Urteilen über Böoter, Thessaler, Athen und Thespiai”. In: *X. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia*, Berlin 1981, 228–248. A Hellanodikai-ról lásd *Nigel B. Crowther*: „Sed qui custodiet ipsos custodes? The Impartiality of the Olympic Judges and the Case of Leon of Ambracia”. In: *Nikephoros* 10 (1997), 149–160.
- 6 A vita összességét lásd *Paavo Ross*: „Alexander I in Olympia”. In: *Eranos* 83, 1985, 162–168. Ő A. D. Godley (*The Loeb Classical Library*, 1950) fordítását idézi, aki Hérodotosz szövegrészét: „...agónizomenos stadion synexepipte

tó prótó” így fordítja: „he contended in the furlong race and ran a dead heat for the first place”. A 165. 13. jegyzetben megemlíti, hogy sok újabb fordítás értelmezése szerint az idézett mondat értelme: „he was drawn to run in the first pair”. A holtverseny fogalmához lásd *Nigel B. Crowther*: „Resolving an Impasse: Draws, Dead Heats, and Similar Decisions in Greek Athletics”. In: *Nikephoros* 13 (2000) 125–140. Ő azonban nem foglalkozik I. Alexandros esetével.

- 7 *N. G. L. Hammond–G. T. Griffith*: *A History of Macedonia. Vol. II. 550–336 B.C.*, Oxford, 1979. 101. 3. jegyzet: „All the evidence for this epithet is late. I am inclined to think that it came into use distinguish Alexander from his greater successor of the same name...”
- 8 *N. G. L. Hammond–G. T. Griffith* op. cit. 98. skk.; *Ap. Dascalakis* op. cit. 201. skk.; *Kertész István*: *Hellénisztikus történelem (Hellenistic History)*, Budapest, 2000. 30. skk.
- 9 *Pindaros*, frg. 92., 93. In: *Pindar. Siegesgäsenge und Fragmente, Griechisch und deutsch hrsg. und übersetzt von O. Werner*. München, 1967. 437. Vö. *Dio Chrysost*, orat. 2, 23. I. Alexandros olympiai versenyzéséről lásd még *Justinus*, 7. 2. 14: „Olympio certamine vario ludicrorum genere contenderet.”
- 10 Erről részletesen a forrásokkal és a vonatkozó szakirodalommal lásd tanulmányomat: „New Aspects in the Connections between Macedonia and the Ancient Olympic Games”. In: *Ancient Macedonia. Sixth International Symposium I. Thessaloniki*, 1999. 579–584.
- 11 Lásd *Paavo Roos* op. cit. és *E. Badian* op. cit.
- 12 *N. G. L. Hammond–G. T. Griffith* op. cit. 59. f.; *Ap. Dascalakis* op. cit. 157. skk.; *Jean N. Kalléris* op. cit. 450. 2. jegyzet.
- 13 *R. M. Errington*: „Alexander the Philhellene and Persia”. In: *Ancient Macedonian Studies in Honor of Charles F. Edson*. Thessaloniki, 1981. 139–143.
- 14 *Hérodotos*, VI, 44.
- 15 *Hérodotos*, V, 17–21.
- 16 *Hérodotos*, VII, 22. Az Athosnál vágott csatornáról lásd *P. Green*: *The Year of Salamis 480–479 BC*. London, 1970. 53, 87, 89, 172.
- 17 *N. G. L. Hammond–G. T. Griffith* op. cit. 98. skk.; *Ap. Dascalakis* op. cit. 201. skk.; *Kertész István* op. cit. 30. skk.
- 18 *N. G. L. Hammond–G. T. Griffith* op. cit. 62. sk.; *M. Zahrt*: „Die Entwicklung des makedonischen Reiches bis zu den Perserkriegen”. In: *Chiron* 14 (1984), 325–368.
- 19 *R. M. Errington* op. cit. 143.
- 20 *E. Badian* op. cit. 36.
- 21 *Hérodotos*, V, 22: „pros de kai hoi ton en Olympié diepontes agóna Hellénodikai houtó egnósan einai”.
- 22 *J. Ebert–P. Siewert* op. cit. 399–400.
- 23 Uo. 400, 33. jegyzet.
- 24 *U. Sinn*: „Die Stellung der Wettkämpfe im Kult des Zeus Olympios”. In: *Nikephoros* 4 (1991) 31–54, 50.

- 25 *F. Jacoby*, FGrHist IIIb, 221. ff.
- 26 *U. Sinn*: Olympia. Kult, Sport und Fest in der Antike. München, 1996. 41. skk.
- 27 *U. Sinn* op. cit. (24. jegyzet), 51. Vö. *Ch. Ulf*: „Die Mythen um Olympia – politischer Gehalt und politische Intention”. In: Nikephoros 10. (1997) 9–51.
- 28 *L. Moretti*: Olympionikai, i vincitori negli antichi agoni olimpici. Rome, 1957. no. 61., 66., 68., 70., 73., 75. (Hippostenés), no. 115., 122., 126., 129., 133., 139. (Milón), no. 201., 215. (Theagenés)
- 29 *N. B. Crowther*: „Old Age, Exercise, and Athletics in the Ancient World”. In: Stadion 16,2 (1990) 171–183), 179. Vö. *M. Golden*: Sport and Society in Ancient Greece. Cambridge, 1998. 104. skk.
- 30 *M. Golden* op. cit. 116.
- 31 *I. Archelaos* uralkodásáról ld. *N. G. L. Hammond–G. T. Griffith* op. cit. 137. skk. Olympiai győzelméről *Solinus*, 9, 16. Vö. *M. B. Hatzopoulos*: „The Oleveni Inscription and the Dates of Philip II’s Reign”. In: Philip II, Alexander the Great and the Macedonian Heritage, ed. *W. Lindsay Adams* and *Eugene N. Borza*. Washington, D.C. 1982. 21–42., 40–41. (Ezt a könyvet *W. L. Adams* nagylelkű ajándékaként őrzöm.)
- 32 *E. N. Borza* op. cit. 241.
- 33 *E. Badian* op. cit. 37.
- 34 *N. G. L. Hammond–G. T. Griffith* op. cit. 150.
- 35 *E. Badian* op. cit. 37.; *E. N. Borza* op. cit. 241.
- 36 *R. E. Allen*: The Attalid Kingdom. A Constitutional History. Oxford, 1983. 79., 123–129., 133–134., 170.; *E. V. Hansen*: The Attalids of Pergamon. Ithaca–London, 1972. 104., 150., 217., 393., 448–450., 465.; RC. no. 49., 50.; Syll3. no. 629., 630. Vö. *István Kertész*: „Pergamon, Center of Hellenistic Sport and Physical Education”, in: Sport and Politics. (6th Congress of the International Society for the History of Physical Education and Sport, July 14–19. 1999 Budapest–Proceedings). Budapest, 2002. 25–28.
- 37 Attalos győzelméről *J. Ebert*: Griechische Epigramme auf Sieger an gymnischen und hippischen Agonen, Berlin 1972, no. 59., 176. skk.; ugyanő: „Zur <Olympischen Chronik”, IG II/1112. In: Archiv für Papyrusforschung 28, 1982. 5–14.; *István Kertész*: „Some Notes on Inscription IVP. No. 10–12”. In: Acta Ant. Hung. 38, 1998. 191–194; ugyanő: „Rulers and Horses in the Hellenistic Pergamon”. In: Local Identity and Sport. Historical Study of Integration and Differentiation. Ed. *Hideaki Okubo* (Proceedings of the 6th ISHPES Seminar, Kanazawa, Japan 2002). Sankt Augustin, 2004. 165–169.
- 38 Lásd alapvetően *N. G. L. Hammond–G. T. Griffith* op. cit. 167. skk.
- 39 *J. Buckler*: The Theban Hegemony 371–362 B.C. Cambridge–Massachusetts–London, 1980.; *J. K. Davies*: Das klassische Griechenland und die Demokratie. München, 1983. (DTV, ford. *Andrea Wörle*) 142. skk.; *W. Schuller*: Griechische Geschichte (Oldenbourg Grundriß der Geschichte 1). München–Wien, 1982. 132. skk.
- 40 Vö. Philip of Macedon. Ed. *Miltiades B. Hatzopoulos–Louisa D. Loukopoulos*. Athens, 1980. Preface.
- 41 *Polyainos*, 4, 2, 6.

- 42 *Plutarchos*, Alexandros 4. Vö. *N. G. L. Hammond*: The Genius of Alexander the Great. Duckworth, 2004. 2.
- 43 Philippos sebesüléseiről lásd *N. G. L. Hammond–G. T. Griffith* op. cit. 472. skk.
- 44 Lásd *G. T. Griffith*: „Philip as a general and the Macedonian Army”. In: Philip of Macedon (40. jegyzet), 58–77.; *F. E. Adcock*: The Greek and Macedonian Art of War. Berkeley–Los Angeles–London, 1957. passim; *A. Ferril*: The Origins of War from the Stone Age to Alexander the Great. London, 1988. 175. skk.; *Tim Everson*: Warfare in Ancient Greece. Arms and Armour from the Heroes of Homer to Alexander the Great. Sutton Publishing, 2004. 171. skk..
- 45 *Frontinus*, 4, 1, 6. Vö. *D. W. Engels*: Alexander the Great and the Logistic of the Macedonian Army. Berkeley–Los Angeles–London, 1978. 12.
- 46 *Athénaios*, 12, 539C; *Plutachos*, Alexandros 40.
- 47 *Strabón*, XV, 1, 67.
- 48 *N. G. L. Hammond–G. T. Griffith* op. cit. 694. skk.; *D. G. Romano*: „Philip of Macedon, Alexander the Great, and the Ancient Olympic Games. In: The World of Philip and Alexander. A Symposium on Greek Life and Times. Ed. *E. C. Danien* (University Museum Public Forum Series I). Pennsylvania, 1990. 63–79.
- 49 Philippos olympiai győzelmeiről ld. *L. Moretti* op. cit. no. 434., 439., 445.
- 50 Lexicon of Greek Personal Names I–IIIa. Ed. *P. M. Fraser*. Oxford, 1997.
- 51 *H. Solin*: „Zur Geschichte der Namensippe philos in der antiken Anthroponymie”. In: Aspects of Friendships in the Graeco–Roman World. Proceedings of a conference held at the Seminar für Alte Geschichte. Heidelberg, on 10–11. June 2000. Ed. *M. Peachin* (Journal of Roman Archaeology Supplementary Series Number 43). Portsmouth, Rhode Island, 2001. 51–62.
- 52 *D. Matz*: Greek and Roman Sport. A Dictionary of Athletes and Events from the Eight Century B.C. to the Third Century A.D. Jefferson–North Carolina–London, 1991. 50. Vö. *Athénaios*, 11, 509B.; *Pausanias*, 7, 27, 7.
- 53 *L. Moretti* op. cit. no. 441.; *Arrianos* 2, 15. Vö. *D. Matz* op. cit. 50.
- 54 Lásd 1. jegyzet.
- 55 Lásd *D. G. Kyle*: Athletics in Ancient Athens. Leiden, 1987. 111–112., 117., 158–159., 171., 204.
- 56 *Plutarchos*, Kimón, 13.
- 57 *D. G. Kyle* op. cit. 121., 166., 198–199.
- 58 *E. Beynham*: „Who put the 'Romance' in the Alexander Romance?: The Alexander Romances within Alexander Historiography”. In: Ancient History Bulletin, 9, 1 (1995) 1–13.
- 59 *Plutarchos*, Alexandros 3.
- 60 *W. Greenwalt*: „Argead Name Changes”. In: Ancient Macedonia. Sixth Internationale Symposium I. Thessaloniki, 1999. 453–462.
- 61 Lásd *N. G. L. Hammond–G. T. Griffith* op. cit. 722. skk.
- 62 *N. G. L. Hammond*: Studies in Greek History. A Companion Volume to A History of Greece to 322 B.C. Oxford, 1973. a „The Victory of Macedon at

- Chaeonea” c. fejezet, 534–557. (A könyvet a kiváló szerző ajándékozta nekem.)
- 63 *H.-V. Herrmann*: Olympia. Heiligtum und Wettkampfstätte. München, 1972. 171–172.
- 64 *S. G. Miller*: „The Philippeion and Macedonian Hellenistic Architecture. In: *Ath. Mitt.* 1973, 192.
- 65 *Pausanias*, 5, 13, 2.
- 66 *S. Perlman*: „Isocrates, patris and Philip II”. In: *Ancient Macedonia. Third International Symposium. Thessaloniki, 1983.* 211–227.
- 67 *Isokratés*, IX (Euagoras), 46.
- 68 *J. G. Droysen*: *Geschichte Alexanders des Großen.* Berlin, 1833.; uő. *Geschichte des Hellenismus.* Gotha, 1877/782.
- 69 *R. Bichler*: ‘Hellenismus’. *Geschichte und Problematik eines Epochenbegriffs (Impulse der Forschung 41).* Darmstadt, 1983.; *H.-J. Gehrke*: *Geschichte des Hellenismus (Oldenbourg Grundriß der Geschichte 1 A).* München, 1990.; *H. H. Schmitt–E. Vogt* (hrsg.): *Kleines Wörterbuch des Hellenismus.* Wiesbaden, 1988.; *P. Green*: *Alexander to Actium. The Hellenistic Age.* London, 1990.; *Kertész István* op. cit. (8. jegyzet) 13. skk. további szakirodalommal.
- 70 *J. G. Droysen*: *Geschichte Alexanders des Großen*, 545. skk.
- 71 Lásd „The Integrating Role of Sport in the Hellenistic World” c. előadásomat, melyet az ISHPES 2003-ban Urbinoban megrendezett kongresszusán adtam elő – In: *Kalokagathia (A Testnevelési és Sporttudományi Kar Közleményei)*, XLIII. 2005. 3. 5–9; *Andreas Mehl*: „Erziehung zum Hellenen – Erziehung zum Weltbürger. Bemerkungen zum Gymnasion im hellenistischen Osten”. In: *Nikephoros* 5 (1992), 43–73. T. S. Brown joggal hangsúlyozza Alexandros és Olympia kapcsolatáról a következőket: „The historical Alexander the Great did not compete at Olympia, but he never lost sight of the importance of that festival in influencing Greek opinion.” – Id. *T. S. Brown*: „Alexander and Greek Athletics, in Fact and Fiction”, in: *Greece and the Eastern Mediterranean in Ancient History and Prehistory, Studies Presented to Fritz Schachermeyr.* Ed. *K. H. Kinzl.* Berlin, 1977. 76–88., 80. A hellénizmus korának sportéletével kapcsolatban Donald G. Kyle helyesen emeli ki, hogy: „Traditionally seen as an age of decline, the Hellenistic age is now better seen as an age of transition between Greek and Roman sport and an area of mutual influence – more of a two way street than a dead end in the history of sport.” – Id. *D. G. Kyle*: „Directions in Ancient Sport History, Vol. 10, No. 1 (Spring 1983) 7–36., 19.